

РОЗДІЛ VI. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 375.5.091:316.46](447)(091)

Лариса Корж-Усенко

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
ORCID ID 0000-0001-9538-4147

Олена Козлова

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
ORCID ID 0000-0003-1626-5188

Олена Сидоренко

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
ORCID ID 0000-0002-6494-0451

DOI 10.24139/2312-5993/2022.05/227-236

УЧНІВСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ШКОЛА МОЛОДОГО ЛІДЕРСТВА: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті представлено історико-педагогічний аспект проблеми організації учнівського самоврядування. На підставі використання сучасних наукових методів, що застосовуються в історико-педагогічних дослідженнях, висвітлено актуальність та витоки обраної проблеми; з'ясовано ступінь її розробленості в науковій літературі; схарактеризовано особливості становлення та розвитку учнівського самоврядування в різні історичні періоди; розкрито потенціал учнівського самоврядування в самоорганізації, соціалізації особистості та формуванні колективу учнів. Акцентовано увагу на внеску видатних українських педагогів А. Макаренка і В. Сухомлинського в теорію та практику учнівського самоврядування як школи молодого лідерства.

Ключові слова: лідер, лідерські здібності, лідерство, учнівське самоврядування, самоорганізація, соціалізація, компетентність, особистість, колектив.

Постановка проблеми. У процесі інтеграції України до європейського освітнього простору залучення здобувачів освіти до управління освітнім закладом є переконливими показниками розвитку громадянських інституцій, рівня правової культури та демократизації суспільства. Сьогодні Україна потребує лідерів нової генерації, які успішно діють у стрімко змінюваному та ризиконебезпечному суспільному середовищі, адекватно реагують на гострі виклики, самостійно приймають відповідальні рішення, організують індивідуальну роботу та співпрацю в колективі, передбачають її результати. Відтак актуальності набуває виховання соціально активної, творчої, компетентної особистості, здатної продукувати та реалізовувати нові продуктивні ідеї.

У Концепції нової української школи (2016 р.) наголошується, що молоде покоління має взяти на себе відповідальність за сьогодення і

майбутнє. Реалії вимагають від здобувачів освіти нових компетентностей, зокрема соціальної і громадянської, вміння працювати в команді, гнучкості поведінки, здатності швидко змінювати стратегію діяльності, відкритості до взаємодії, співпраці й партнерства, адаптації до нових соціальних ролей, поєднання особистих і корпоративних інтересів (*Розпорядження*, 2016).

Учніське самоврядування є свідченням самостійності учнів в освітньому середовищі, що сприяє формуванню соціально активної особистості, розвитку громадянських якостей на принципах самореалізації, самодіяльності та самоорганізації особистості. Досвід, набутий завдяки участі в учнівському самоврядуванні, допомагає стати не тільки повноцінними членами шкільної спільноти, але й місцевої громади, важливим ресурсом громадянської активності майбутнього лідера, чий потенціал може успішно реалізовуватися при вирішенні суспільно значущих проблем. Водночас учнівське самоврядування сприяє демократизації процесу управління закладу освіти, є засобом реалізації учнівською громадою своїх прав та обов'язків.

Аналіз актуальних досліджень. На підставі історіографічного аналізу виявлено, що проблеми лідерства та організації учнівського самоврядування як середовища для розвитку лідерських якостей здобувачів освіти широко представлено в науковій літературі. Теоретично-методологічні засади лідерства обґрунтовано у розвідках сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених (Д. Волківська, М. Гаврилюк, В. Грінвуд, П. Друкер, С. Калашнікова, Дж. Коттер, Г. Лактіонова, М. Логунова, Д. Мацумото, В. Міляєва, Д. Ольшанский, В. Стрижко та ін.). Історико-педагогічні аспекти учнівського самоврядування є предметом наукових інтересів С. Кулагіної і Б. Набоки. Можливості розвитку лідерських якостей (зокрема на основі залучення учнів до участі в самоврядуванні) розглядали у своїх працях І. Бех, Т. Виноградова, І. Єрмаков, Д. Житомирський, І. Іванов, Л. Мазуренко, А. Макаренко, Л. Мартиненко, Ю. Прудникова, В. Сухомлинський, В. Черкащенко та ін.

Мета статті – схарактеризувати особливості становлення та розвитку учнівського самоврядування в різні історичні періоди, розкрити його потенціал у розвитку лідерських якостей здобувачів освіти.

Методи дослідження. На підставі історіографічного аналізу виявлено ступінь розробленості обраної проблеми. З використанням ретроспективного аналізу розкрито витоки зародження елементів самоврядування в закладах освіти у різні історичні періоди. За

допомогою синхронного аналізу схарактеризовано особливості становлення та розвитку учнівського самоврядування в різні історичні періоди. З використанням методів синтезу та порівняння виявлено внесок А. Макаренка і В. Сухомлинського в теорію та практику учнівського самоврядування як школи молодого лідерства. На основі узагальнення представлено висновки та окреслено перспективи подальших досліджень обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Синхронний аналіз становлення і розвитку самоврядування в закладах освіти показує, що історично першими елементами самоврядування з'явилися у вищій школі, адже право автономії, самоврядні засади і корпоративна солідарність були характерними ознаками європейських університетів ще з часів їх заснування. Незважаючи на те, що багато сучасних дослідників пов'язують появу елементів учнівського самоврядування з діяльністю єзуїтських колегій, більш правомірно шукати його витоки в італійських комунах, досвід яких був частково запозичений і розвинутий у гуманістичних школах (протестантських, а згодом католицьких). Вивчення сучасної наукової літератури показує, що феномен учнівського самоврядування зародився в Європі у першій половині XVI століття. Це було пов'язане з ім'ям німецького протестанта В. Тротцендорфа, який з метою зміцнення шкільної дисципліни організував учнівське самоврядування на зразок давньоримської республіки (Набока, 2001, с. 12). Тоді ж під впливом реформаційних рухів в Європі на території України з'явилися братства і відповідно братські школи, де учнівське самоврядування було статутною нормою (1586 р.) (Калениченко, 1988, с. 79).

У XVII столітті ідею шкільного самоврядування розробляв Я. А. Коменський у праці «Закони добре організованої школи», успішно реалізуючи її у власній педагогічній практиці. У XVIII – на початку XIX століття учнівське самоврядування у школах М. Планти і Ф. Фелленберга в Швейцарії, І. Базедова і В. Зальцмана в Німеччині діяло на зразок шкільної конституційної монархії, розвиваючи передусім такі лідерські якості учнів як відповідальність та риторичні здібності. У XIX столітті ідею учнівського самоврядування розробляли Й. Песталоцці, А. Дістервегом, Ш. Фур'є, а на межі XIX – початку XX століть зазначену ідею активно підтримували представники реформаторської педагогіки. Діяльність «нових» і «трудовак шкіл» в Європі та Америці ґрунтувалася на принципах демократії, виборності,

рівності вчителя і учня, єдності шкільного колективу, розвитку ініціативності, сумлінності та критичного мислення вихованців, що сприяло розкриттю їх лідерського потенціалу. Стрімке поширення шкільного самоврядування у провідних країнах світу пов'язане з ім'ям американського педагога В. Джілля (Набока, 2001, с. 13).

Ретроспективний аналіз засвідчує, що українське суспільство здавна вирізнялося розвиненими демократичними традиціями, чинністю принципів виборності (гетьмана, кошового отамана, священників і вчителів) на рівні освітніх закладів та інших суспільних інституцій, громадським характером управління шкільництвом; тому ідеї самоврядування мали тут сприятливе історичне підґрунтя. З XVII – до другої половини XVIII століття Києво-Могилянська академія мала ознаки інституційної, академічної і фінансової автономії, свої «привілеї і вольності», які ревно обстоювала, прагнучи забезпечити широкий розвиток самоврядування і невтручання з боку зовнішньої влади (Корж-Усенко, 2019). Це виявлялося у виборності ректора і викладацького складу, наявності власного суду над викладачами і студентами, в діяльності студентських конгрегацій та органів самоврядування, у праві студентів впливати на вибір префекта, можливості оскарження неправомірних дій викладачів – включно до звільнення, у кадровій самодостатності – практиці заміщення професорських посад переважно кращими вихованцями тощо. Відповідно найбільш гідні й активні вихованці Академії могли претендувати на чільні посади, поповнюючи лави тогочасної суспільної еліти.

У православних колегіумах України за зразком Академії діяли учнівські й студентські братства, здійснювався розподіл повноважень між вихованцями. Розвинутим самоврядуванням вирізнялися і школи Запорізької Січі. Але з другої половини XVIII століття. внаслідок політики російського уряду, спрямованого на уніфікацію та централізацію, самоврядування було витіснено з навчальних закладів, хоча деякі його елементи зберігалися в духовних семінаріях до другої половини XIX століття. Сучасні дослідники історії учнівського самоврядування в Росії зауважують, що цей інститут тривалий час був чужий російській школі, а досвід його реалізації мав трагікомічний характер. Виняток становили тільки окремі приватні заклади, що переважно не знаходилися в компетенції Міністерства народної освіти.

В історії учнівського самоврядування значний інтерес для науковців становить діяльність першої школи бджільництва

всесвітньовідомого вченого-природознавця П. Прокоповича у с. Пальчики Конотопського повіту і Воздвиженських сільськогосподарських шкіл М. Неплюєва Глухівського повіту Чернігівської губернії. Зазначені заклади поєднували авторитет керівника з делегуванням певних повноважень учням, що дозволило досягти високого рівня самоорганізації вихованців цих шкіл. Так, у закладах М. Неплюєва було розроблено й реалізовано оригінальну систему самоврядування, зорієнтовану на модель братства-общини, що ґрунтувалася на авторитеті засновника та на широких управлінських повноваженнях активу – групи довірених товаришів; роботі різновікових загонів (гуртків), підпорядкованих старшинам; принципі спадкоємності поколінь (турбота старших про молодших, повага до шкільної символіки і традицій); системі внутрішньошкільного контролю (щоденне підбиття підсумків діяльності; щосуботні педагогічні ради, товариські кола, загальні збори колективу, де узагальнювалися результати й ухвалювалися рішення шляхом голосування) (Мірошніченко, 2015, с. 15). До демократичних рис організації самоврядування у школах М. Неплюєва належали: обрання старшин і наставників для вихованців; право на вільне висловлення думки, що сприяло формуванню активної життєвої позиції, розвиток організаторських якостей вихованців; серед недоліків цієї системи - повне підпорядкування особистих інтересів колективним, надмірний контроль приватного життя вихованців.

Аналіз практики учнівського самоврядування у закладах М. Неплюєва свідчить про спорідненість організації шкільного колективу із колоніями і комунами під керівництвом А. Макаренка, а також із «новими школами» общинного типу Західної Європи і США кінця XIX – початку XX століття, що ґрунтувалися на ідеях самоорганізації, корпоративної солідарності, рівності, продуктивної праці, тісних взаєминах учителів і вихованців (Мірошніченко, 2015, с. 15).

Необхідно зауважити, що в зазначений період суттєвий внесок у розробку теорії учнівського самоврядування здійснили К. Ушинський, М. Пирогов, П. Каптерев, К. Вентцель, Н. Крупська, В. Сорока-Росинський, П. Блонский, А. Луначарский, А. Макаренко, С. Шацький та ін. У кінці XIX – на початку XX століття під впливом ідей реформаторської педагогіки та досвіду діяльності нових шкіл деякі колонії, притулки, клуби у Російській імперії почали діяти на самоврядних засадах, про що свідчить досвід А. Зеленка, В. Кашенка, С. Шацького. Аналіз джерел показує, що шкільне самоврядування

активно розвивалося в часи української революції 1917–1920 років. Прибічниками організації якнайширшого самоврядування в закладах освіти різних рівнів були українські педагоги О. Астряб, С. Русова, С. Сірополко, І. Стешенко, П. Холодний, Я. Чепіга та ін.

У 20–30-ті роки ХХ століття А. Макаренко розробив та реалізував у колонії імені М. Горького та комуні імені Ф. Дзержинського модель «керованої демократії», що ґрунтувалася на принципі відповідальної залежності членів колективу і технології педагогічного керівництва діяльністю учнівського самоврядування. На думку Антона Семеновича, успішна діяльність самоврядування є неможливою без формування здорового колективу. За визначенням А. Макаренка, колектив – це живий соціальний організм, що має органи з повноваженнями і відповідальністю (Макаренко, 1964, с. 22).

Внаслідок педагогічних пошуків А. Макаренка у життєдіяльність колоністів було запроваджено такі демократичні засади, як реальна влада загальних зборів, чергування, коли контроль за дотриманням законів життя колективу доручався не тільки старшим, а й молодшим, збірні загони, які зазвичай очолювали вихованці, які не входили до складу постійно діючого активу. Відповідно саме загальні збори (головний орган самоврядування, сформований на основі представництва від первинних колективів) і рада командирів – виконавчий орган, до якої входили командири всіх загонів, розпоряджалися життєдіяльністю колонії (включно з фінансовими і матеріальними питаннями) (Макаренко, 1990, с. 57–58). Зведені загони, запроваджені А. Макаренком у діяльність органів самоврядування комуни (на відміну від постійних) мали тимчасовий характер. Щоб уникнути зловживання владою по завершенню певного виду робіт командир зведеного загону переходив до іншого загону в якості рядового члена. Педагог вважав значним здобутком в організації самоврядування, що більшість вихованців виконували не тільки робочі, але й організаторські та управлінські функції, що сприяло розвитку громадського активізму та розвитку лідерських якостей.

Вміння переконувати, обстоювати власну позицію, досягати компромісів, керувати або підкорятися авторитетам – ці характеристики майбутнього лідера можна набути завдяки такому соціальному досвіду. Відповідно до правила черговості, кожен комунар вчився виконувати різні соціальні ролі – від простого члена до чергового командира комуни, чиї оперативні рішення не міг

скасувати і сам А. Макаренко. Антон Семенович із повагою ставився до рішень зборів і ради командирів, та якщо вважав його неправильним, наполягав, щоб колектив визнав помилку і виправив її. Учнівське самоврядування розумілося як результат цілеспрямованих педагогічних зусиль для розвитку дитячого колективу, що сприяє формуванню громадянської позиції своїх членів шляхом залучення їх до управління різними суспільними справами, створення органів самоорганізації, наділених реальними правами і обов'язками.

На думку відомого вченого-макаренкознавця А. Ткаченка, самоврядування у виховній практиці А. Макаренка було не грою в демократію, а педагогічною необхідністю (Ткаченко, 2013). Зазначимо, що у 1927 році з ініціативи А. Макаренка було здійснено спробу поширити досить ефективну «горьківську систему самоврядування» на інші заклади такого типу, проте починання виявилось невдалим. Порівнюючи організацію самоврядування в колонії імені М. Горького та комуні імені Ф. Дзержинського, необхідно констатувати, що в останній демократичні засади самоврядних структур деформувалися через надмірне втручання в їхню роботу представників органів НКВС (Ткаченко, 2013; Хиллиг, 2014), під контролем яких було навіть особисте життя комунарів.

Ідея розвитку учнівського самоврядування знайшла подальший розвиток у теорії та практиці В. Сухомлинського, який розумів це поняття як різноманітність колективів, в які може бути включена дитина, враховуючи її нахили і здібності. «Виховна система колективу розкривається лише тоді, коли людина бере активну участь у кількох об'єднаннях, кожне з яких виконує своє завдання», – зауважував педагог (Сухомлинський, 1976, с. 623). Визнаючи важливість залучення вихованців до учнівського самоврядування з метою розвитку організаторських і лідерських якостей дітей і молоді, В. Сухомлинський звертав увагу на те, щоб така діяльність поширювалася не тільки на обраних, але й на широкий загаль. «Недопустимість такого поділу у колективі на актив і пасив, при якому людина відчуває, що вона приречена тільки на пасивність і бездіяльність, що її доля – лише підкорятися іншим... Кожен член колективу нехай виявляє свою активність в певній сфері діяльності», – наголошував педагог (Сухомлинський, 1976, с. 622).

Водночас В. Сухомлинський наполягав на необхідності мудрого педагогічного керівництва діяльністю учнівського самоврядування.

«Колектив, безумовно, є творінням педагога, він не може виникнути сам по собі й жити стихійно. Без розумного педагога немає колективу. Тому неможна сприймати серйозно «новаторські» пропозиції про класи без класного керівника, про повну самотність колективу... Мудрість педагога-вихователя полягає в тому, щоб вихованці не відчували його дріб'язкової опіки й формального нагляду, щоб задум педагога діти висували і здійснювали як свій власний задум» (Сухомлинський, 1976, с. 623).

При цьому В. Сухомлинський застерігав від надмірного втручання органів самоврядування в особисте життя дитини. «Недопустимість виставлення на показ перед колективом усіх слабостей особистості дитини. Людина повинна не боятися колективу, а радіти з того, що колектив бачить у ній хороше» (Сухомлинський, 1976, с. 622). У пораді №89 «Що можна й чого неможна обговорювати в шкільному колективі», викладеній у книзі «Сто порад учителеві», В. Сухомлинський називає вісім педагогічних ситуацій поведінки і вчинків дітей, які не треба виносити на обговорення колективу, особливо пов'язаних із проблемами сімейного життя, особливостями розвитку дитини, помилками вихователів. «Потрясіння, конфлікти, вибухи у вихованні дітей не є об'єктивною необхідністю. І краще без потрясінь» – такою була думка педагога-гуманіста (Сухомлинський, 1976, с. 626).

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, в результаті проведеного дослідження виявлено особливості становлення та розвитку учнівського самоврядування в різні історичні періоди: зародження учнівського самоврядування (XVI–XVII ст.) в епоху Відродження з метою забезпечення дисципліни із залученням учнів, запровадження принципу виборності на відповідні посади при збереженні диктату педагогів; становлення самоврядування в Новий час (XVIII – початок XIX ст.) передбачало жорстке авторитарне управління, спрямоване на формування відповідних якостей учнів як потенційних управлінців; розвиток самоуправління в «нових» школах часів капіталізму (XIX – початок XX ст.), що ґрунтувався на принципах демократії, свободи і взаємоповаги, поєднання колективності із самостійністю, здійснювався через діяльність загальних зборів, де всі діти були рівноправними як майбутні члени вільного громадянського суспільства. Підтверджено, що А. Макаренко в умовах радянського дискурсу 20–30-х років XX ст. створив та реалізував модель учнівського самоврядування як керованої демократії. Визнаючи

велику роль учнівського самоврядування у розвитку організаторських і лідерських якостей вихованців, В. Сухомлинський застерігав від надмірного втручання колективу в особисте життя дитини.

Як свідчить історичний досвід, виховний потенціал самоврядування в освітніх закладах сприяє самореалізації особистості в колективі і суспільстві, утвердженні поваги до демократичних цінностей, розвитку критичного мислення, почуття солідарності, відповідальності за власні вчинки, комунікативних умінь і навичок самоорганізації, зрештою, сприяє формуванню лідерів – майбутніх представників суспільної еліти.

Перспективи подальшого розроблення обраної проблеми полягають у вивченні можливостей використання позитивного історичного досвіду організації учнівського самоврядування як школи молодого лідерства в умовах сьогодення з метою розбудови громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Калениченко, Н. П. (Сост.). (1988). *Антология педагогической мысли Украинской ССР*. Москва: Педагогика (Kalenichenko, N. P. (Compiler). (1988). *Anthology of pedagogical thought of the Ukrainian SSR*. Moscow: Pedagogy).
- Корж-Усенко, Л. В. (2019). *Концептуальні та організаційно-педагогічні засади розвитку освітнього процесу у вищій школі України (1905–1920 рр.)* (дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01). Суми. (Korzh-Usenko, L. V. (2019). *Conceptual and organizational-pedagogical bases of educational process development in the higher school of Ukraine (1905–1920)* (DSc thesis). Sumy).
- Макаренко, А. С. (1964). *Некоторые выводы из моего педагогического опыта*. Москва (Makarenko, A. S. (1964). *Some conclusions from my teaching experience*. Moscow).
- Макаренко, А. С. (1990). *Методика воспитательной работы*. Киев (Makarenko, A. S. (1990). *Methods of educational work*. Kyiv).
- Мірошніченко, Н. О. (2015). *Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.)* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Суми (Miroshnychenko, N. O. (2015). *Pedagogical views and educational activities of Mykola Nepliyev in the context of the development of agricultural education (XIX – beg. XX sent.)* (PhD thesis). Sumy).
- Набока, Б. С. (2001). *Розвиток ідей про учнівське самоврядування у вітчизняній педагогічній теорії та практиці* (автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01). Київ (Naboka, B. S. (2001). *Development of ideas about student self-government in domestic pedagogical theory and practice* (PhD thesis). Kyiv).
- Розпорядження Кабінету Міністрів України № 988-р від 14.12.2016 року «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року». (2016). Режим доступу: https://osvita.ua/legislation/Ser_05v/54258/ (Decree of the Cabinet of

Ministers of Ukraine No. 988-year dated 14.12.2016 "On approval of the Concept of State Policy Implementation in the Reform of General Secondary Education "New Ukrainian School" for the period until 2029". (2016). Retrieved from: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/).

Ткаченко, А. В. (2013). *Професійний розвиток особистості в практиці А. С. Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920–1935 рр.): монографія*. Полтава (Tkachenko, A. V. (2013). *Professional development of personality in the practice of A. S. Makarenko: historical and pedagogical aspect (1920–1935): monograph. Poltava*).

Сухомлинський, В. О. (1976). Сто порад учителю. У *Вибрані твори* (Т. 2, сс. 419–654). Київ: Радянська школа (Sukhomlynskyi, V. O. (1976). One hundred tips for the teacher. In *Selected works* (Т. 2, ss. 419–654). Kyiv: Soviet School).

Хиллиг, Г. (2014). *В поисках истинного Макаренко. Русскоязычные публикации (1976–2014)*. Полтава (Hillig, G (2014). *In search of the true Makarenko. Russian-language publications (1976–2014)*. Poltava).

SUMMARY

Korzh-Usenko Larysa, Kozlova Olena, Sydorenko Olena. Student self-government as a school of young leadership: historical and pedagogical aspect.

The relevance of the study is due to the fact that today Ukraine needs leaders of a new generation who successfully operate in a rapidly changing and risky social environment, respond adequately to acute challenges, independently make responsible decisions, organize individual work and cooperation in a team, predict its results. The Concept of the New Ukrainian School (2016) emphasizes that the younger generation must take responsibility for the present and the future.

The article presents the historical and pedagogical aspect of the problem of organizing student self-government. Based on the use of modern scientific methods used in historical-pedagogical research, the relevance and origins of the chosen problem are highlighted; the degree of its development in the scientific literature is clarified; the peculiarities of the formation and development of student self-government in different historical periods are characterized; the potential of student self-government in self-organization, socialization of the individual and formation of the student team is revealed. Attention is focused on the contribution of outstanding Ukrainian teachers Anton Makarenko and Vasyl Sukhomlynskyi to the theory and practice of student self-government as a school of young leadership. It has been confirmed that A. Makarenko in the conditions of the Soviet discourse of the 20s and 30s of the 20th century. created and implemented a model of student self-government as a managed democracy. Recognizing the great role of student self-government in the development of organizational and leadership qualities of pupils, V. Sukhomlynskyi warned against excessive intervention of the team in the child's personal life.

The conducted research confirmed that the level of development of student self-government is an indicator of student independence in the educational environment, contributes to the formation of a socially active personality, and the establishment of civic qualities of a young person.

Prospects for the further development of the selected problem are to study the possibilities of using the positive historical experience of the organization of student self-government as a school of young leadership in today's conditions for the purpose of building civil society.

Key words: leader, leadership abilities, leadership, student self-government, self-organization, socialization, competence, personality, team.